

Андреј Леонидович Шемјакин

УДК 342.4(497.11)“1888”

Устав осуђен на неуспех Српски Устав из 1888. године Друштвене претпоставке и модернизацијски оквири: историографски стереотипи и дилеме

Апстракт: У овом раду се обрађују друштвене претпоставке које су ограничавале деловање политичке воље Српског Устава из 1888. године. Своја разматрања аутор теоријски утемељује у оквиру који је упуна важност поклања модернизацијским оквирима развоја тадашње српског друштва и политике. У раду на овој проблематици аутор је извршио свестрану анализу досадашње литературе и делимичној критички неких уврежених ставова о овом проблему.

У унутрашњој историји послеберлинске Србије вероватно нема ниједног догађаја у чијој су оцени истраживачи били толико једнодушни као што је то случај са доношењем Устава из 1888. године. Нови српски устав, који по времену ступања на снагу, успешно завршава прву деценију независности земље – најважније доба у њеној историји с тачке гледишта избора путева модернизације – у националној историографији третира се као „један од најнапреднијих грађанских устава у Европи”,¹ у коме су „утврђене политичке слободе и парламентаризам”.² Та теза трајно се одомаћила и у светској науци. Проглашење Основног закона из 1888. године, сматра амерички историчар Алекс Драгнић, „значило је победу парламентарног режима”.³ Оно је, понављају за њим руске колеге, „обезбеђивало учвршћивање парламентаризма у Србији”.⁴

За разлику од Устава из 1869. године, у чији је темељ, према замисли његовог творца Јована Ристића, била уграђена државноправна традиција немачких монархија (пре свега Пруске) – уставних, али не и парламентарних, где је напоредо с народним представништвом функционисала и њему

¹ *Историја српског народа*, Београд 1983, књ. 6, т. 1, стр. 92.

² М. Поповић, *Порекло и постанак Устава од 1888*, Београд 1939, стр. 156.

³ Dragich A., *The development of parliamentary government in Serbia*, NY 1978. Српски превод: А. Драгнић, *Развој парламентаризма у Србији у XIX веку*, Горњи Милановац 1989.

⁴ *Балкани в конце XIX – начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе*, Москва 1991, стр. 20–21.

нимало потчињена ауторитарна извршна власт⁵ – Устав из 1888. године имао је за образац британски модел „чистог” парламентаризма у његовој континенталној (белгијској) варијанти.⁶ Као такав, он је суштински ограничавао прерогативе Круне; уводио је принцип поделе власти, право већине да формира владу, одговорност министара пред скупштином (парламентом); гарантовао је грађанска права и слободе становништва.

Чак и из овог летимичног прегледа јасно се види да је пред нама доследно либерални документ, који заиста одговара најдаље „одмаклим” парламентарним системима тадашње Европе, а који су, уз то, са одобравањем прихватили сви делови српске елите. Слика је, као што видимо, готово идилична. Шта то значи? Је ли то доказ да је, можда, за десет година самосталног развоја патријархална Србија успела да се политички уздигне на ниво савремених (modern) европских држава, пошто је позајмила и за себе прилагодила њихове најнапредније идеје и институције? Приближно тако, по свему судећи, размишљају они српски научници који држе да је она већ око 1888. године „у потпуности сазрела за парламентаризам”.⁷

Али ако признамо да је наведена оцена истинита, неизбежно се намеће питање које је тачно формулисала Латинка Перовић: „Откуд након Устава од 1888. – који је дело компромиса краља Милана и све три политичке странке – толика уставна нестабилност, криза и политичка агонија?”⁸ И зашто су се иначе, према сликовитом изразу Јаше Продановића, у Србији „устави рушили као куле од карата, не успевајући да издрже ни први удар политичког ветра”.⁹

⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Београд 1926, књ. 1, стр. 25; М. Протић, *Устав и пад српске идеје*, Београд 1994, стр. 109; А. Вебер, „Идеи к проблемам социологије државе и културе” у: А. Вебер, *Избранное: кризис европейской культуры*, Москва 1999, стр. 86–88.

⁶ Д. Суботић, „Краљ Петар Карађорђевић и институција уставне (парламентарне) монархије у Србији (1903–1914)”, у: *Српска политичка мисао*, 1995, бр. 1, стр. 14–15. При доношењу Устава из 1888. године као образац је послужио текст белгијског устава из 1831. г.

⁷ Види: С. Стојичић, *Уставни развој Србије 1869–1888*, Лесковац 1980. Према речима Радоша Љушића, „за владавине краља Милана Обреновића Србија је постала модерна европска држава. Она је стекла независност, територијално проширење, уздигла се у достојанство краљевине, створила снажну војну организацију, разгранала државне установе у ери благотворног напредњачког законодавства и добила један од најнапреднијих устава, који је омогућио увођење парламентаризма” (Р. Љушић, „Милан Обреновић (1854–1901)”, у: Р. Љушић, *Србија 19. века*, Београд 1994, стр. 142).

⁸ Л. Перовић, „Усредсређеност на национално ослобођење и уједињење”, у: *Никола Пашић у Народној скупштини*, приредила Л. Перовић, Београд 1997, књ. 1, стр. 43.

⁹ Ј. Продановић, *Уставни развој и уставне борбе у Србији*, Београд 1936, стр. 432.

Без одговора на та питања тешко ће се докраја схватити права природа српског „парламентаризма”, што је, опет, неопходно да би се образложила онако строга пресуда изречена Уставу из 1888. године у наслову овог рада.

Неколико теоријских напомена

На самом почетку, пре него што приступимо непосредном излагању аргументације у вези са одабраном темом, ваљало би дефинисати општи прилаз истраживању. И најпре, чини се, морамо да коригујемо сам његов предмет. Јер шта ми то, ипак, треба да истражујемо да бисмо ваљано оценили Устав из 1888. године и његов значај у историји Србије? Да ли изнова, по ко зна који пут, текст документа, узет апстрактно, ван контекста средине и епохе? Али онда никада нећемо изаћи из оквира традиционалних и отужних констатација типа: „Нови Устав увео је у Србији уставни поредак и парламентаризам”,¹⁰ или: у њеној историји „започео је период парламентарне демократије”.¹¹

На први поглед оне као да су уверљиве – формална анализа одредаба Устава заиста даје основа за такве закључке. Међутим, одмах се јавља жеља да упитамо њихове ауторе: колико су идентични садржаји термина „демократија”, „парламентаризам” и „уставни поредак” (најважнијих атрибута грађанског друштва и суштинских вредности европске цивилизације) у политичкој традицији западне Европе и на Балкану, тј. које су конкретно значење имале те категорије за представнике српске елите, а посебно за њен радикални део који је победио на изборима 1888. године, у односу на ондашњу Србију – типичну државу „која хвата корак у развоју” и тек је ступила на пут модернизације (европеизације)?

Постављено питање има принципијелни значај за нашу тему. Насушну потребу да се оно отвори потврђује и заиста речито сведочење Косте Стојановића, који је на размеђу векова заузимао истакнуто место у београдском естаблишменту. „Демократија, парламентаризам, грађанске слободе, прогрес, култура и други појмови који чине основу политичког речника данашњих Балканаца – пише он у својим белешкама – представљају речи и изразе који уопште нису укорениени у њиховом погледу на свет, али будући да су „општеприхваћени”, имају задатак да прикрију грубе подсвесне навике, које једине мотивишу сва њихова дела и поступке”.¹² Као што видимо, у размишљању многих балканских

¹⁰ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, стр. 362.

¹¹ М. Протић, *Устав и ња српске идеје...*, стр. 107.

¹² Архив Српске академике наука и уметности (даље – АСАНУ), Бр. 10133, К. Стојановић, *Слом и васкрсење Србије* (рукопис), л. 102.

политичара иза вербално-европске фасаде могле су се скривати дубоко традиционалне навике и погледи. Речи нису верно одражавале суштину.

Да је та појава била типична за Балкан, указује се и у научној литератури последње деценије. Тако, на пример, Ели Скопетеа из Грчке запажа: „Оно што код балканских интелектуалаца видимо, поред потпуне негације или безусловног прихватања, јесте позната балканска формула: да са Запада позајмимо оно што је добро и да игноришемо оно што је лоше, тј. оно што је суштински 'страно' у односу са Балканом, на пример да позајмимо парламентарне установе, а да задржимо здрав патријархалан начин живота”.¹³ Разуме се да је у таквим условима позајмљивања напросто немогућа била стварна адаптација „страних” идеја и појмова. Локалне представе о парламентаризму (демократији, уставном поретку) у принципу нису могле да се подударају с рафинираним европским узорима. То исто важи и за одговарајуће установе. „Било је, на пример, српских интелектуалаца” – наставља Е. Скопетеа – „који су гледали на одомаћење парламентарних установа у Србији као на природан продужетак традиционалних народних скупштина”.¹⁴ Међутим, коренито су се разликовали механизми функционисања старе скупштине код Срба и савременог парламента у Европи. Услед тога, наглашава Олга Поповић-Обрадовић, формалноправно упоредиве са својим узорима, институције либералне државе измичу компаративном методу чим се постави питање њиховог функционисања и показују се као посебан феномен – феномен модерних политичких институција у предмодерном друштву”.¹⁵ Опет је пред нама раскорак слова и духа.

Дакле, специфична двојност у прихватању Европе, својствена политичком менталитету житеља Балкана, била је објективна појава – она је проистицала из амбивалентног обележја балканских друштава у етапи њиховог прелаза из традиционалног у модерно стање после ослобођења од турске власти. Према томе, греше историчари када не воде рачуна о тој двојности и узимају здраво за готово оно што је на површини као нешто истинско (универзалну терминологију као стварну праксу владања), када сматрају да је са увођењем институција савремене либералне државе (како је то налагао нови устав) у Србији аутоматски успостављен исто толико либералан политички режим – парламентарна демократија европског типа.

¹³ Е. Скопетеа, „Оријентализам и Балкан”, у: *Историјски часопис*, Београд 1992, књ. XXXVIII (1991), стр. 139.

¹⁴ Исто, стр. 140.

¹⁵ О. Popović-Obrađović, „Osnovne prepreke političkoj modernizaciji Srbije posle 1903. godine”, у: *Tokovi istorije*, 1994, br. 1–2, Beograd, 1996, str. 52.

Али да поновимо, наведени појмови уопште нису идентични. Штавише, ово друго (*de facto* постојећи режим) не следи баш увек неминовно из оног првог (прокламовани *de jure* принцип организације власти). Њихову потпуну усклађеност можемо уочити можда само на западу Европе – тамо је она остварена као резултат вишевековне органске еволуције политичких идеја и институција, и као (што није мање важно) паралелно формирање њима одговарајућег типа друштвене свести.

У Србији „која хвата корак” такве еволуције није било, а последица тога је „бржи развој државе у поређењу с темпом промене друштва”,¹⁶ а то значи и његовог менталитета. Разуме се, такав несклад стварао је многе противречности, које, уосталом, нису својствене само српској уставности, већ сваком процесу модернизације. Тако је, рецимо, једна од главних (у типолошки сличним ситуацијама) била „противречност између класичних западноевропских уставних модела и аутохтоних форми политичког развоја”.¹⁷ Јер у друштву које се модернизује, устав често „није толико фиксирање реалног стања ствари, колико је програм пожељних промена”.¹⁸ Отуда и поменути „ззор” између *de jure* и *de facto*.

Сада, после овако опширног увода, дошло је, најзад, време да пређемо на главни задатак нашег истраживања. Узимајући у обзир све оно о чему је до сада било говора, ми тај задатак видимо у проучавању конкретног режима (са свим особеностима његовог функционисања), који се стварно успоставио у Србији после ступања на снагу демократског устава из 1888. године. Нама се чини да је једино такав приступ оправдан, будући да „сваку демократију можемо схватити – да се позовемо на меродавно мишљење професора А. Н. Медушевског – само путем анализе политичког понашања маса и појединаца”, као и „... политичких партија које их представљају и боре се за власт”.¹⁹ И оних што су на власти, додаћемо с наше стране.

У исказу руског научника привлачи пажњу помињање „сваке демократије”, што логично подразумева променљивост дате категорије као тип политичког режима. Још средином прошлог века Алексис де Токвил је указивао на могућност плурализма демократских система. „Демократска друштва” – писао је он – могу бити либерална и могу

¹⁶ Д. Ђорђевић, *Огледи из новије балканске историје*, Београд, 1989, стр. 198.

¹⁷ А. Н. Медушевский, „Политическая философия российского либерализма в сравнительной перспективе”, у: *Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы*, Москва, 1999, стр. 88.

¹⁸ Исто, стр. 76.

¹⁹ А. Н. Медушевский, „Проблемы современной демократии”, у: М. Я. Острогорский, *Демократия и политические партии*, Москва, 1997, стр. 11.

бити деспотска. Она могу и морају да поприме различит карактер у Сједињеним Државама или Европи, у Немачкој или у Француској...”²⁰ А тим пре ако типологизацију проширимо и на простор западно од Елбе или на Балкан.

Та класична теза додатно оснажује легитимност наше намере да покажемо специфичност управо српске демократије (заједно са српским парламентаризмом) као посебан феномен једне прелазне епохе, не задовољавајући се једноличним оценама аутора упрошћених интерпретација. И овде не можемо а да се не сложимо с Л. Перовић, која је у свом најновијем раду запазила: „Према томе, главни научни проблем није: има ли у Србији демократске традиције, већ који модели демократије у њој постоје, у каквом су међусобном односу и какав је учинак сваког од њих.”²¹

И последња прелиминарна напомена. Нама се чини да се на кључно питање теме – колико је српски режим из раздобља 1888–1894. година, који је огромна већина истраживача прогласила за парламентарни, заиста био такав – тешко може ваљано одговорити без разматрања, макар и у главним цртама, неколико суштинских проблема. Најпре, требало би размислити о проблему претпоставки парламентаризма у Србији уопште. Другим речима, да ли је, упркос свему, српско друштво с краја XIX века ипак било сазрело за такав систем владавине, или није. Јер, према речима једног другог класика – Алфреда Вебера, „тамо где тих претпоставки нема, парламентарна владавина није могућа, или, у најмању руку, она функционише лоше”.²² Потом – појаснити проблем формирања и деловања политичких странака. Поставља се питање да ли је српско вишестраначје, које се појавило почетком осамдесетих година, било одраз реалног плурализма друштвених интереса.²³ И најзад – ваља сагледати проблем политичке културе. Колико се видљиво испољавала у међустраничким односима (посебно ван зидова скупштине) та веома важна субјективна компонента истинског парламентаризма?

Све наведене проблеме намеравамо да дотакнемо у даљем излагању. При том их нећемо сагледати у ванвременској статичности,

²⁰ Цит. по: Р. Арон, *Этапы развития социологической мысли*, Москва, 1993, стр. 227.

²¹ L. Perović, „Programi narodne demokratije u Srbiji druge polovine XIX veka”, у: *Tokovi istorije*, 1999, br. 1–4, str. 93.

²² А. Вебер, „Идеи к проблемам социологии государства и культуры”, у: А. Вебер, *Избранное...*, стр. 91.

²³ Питање „о међусобном односу страначког и политичког плурализма у Србији” прва је поставила Олга Поповић-Обрадовић (види: О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд 1998, стр. 11).

већ кроз призму кретања Србије „у сусрет Европи”, тј. кроз призму модернизације. У оквиру таквог приступа и ради придавања веће објективности нашој анализи, намеће се потреба да почнемо мало поиздаље – од тренутка када се завршила Велика источна криза (1875–1878) и када је српска кнежевина добила независност.

Начелна разматрања о модернизацијским оквирима

Одлуке Берлинског конгреса 1878. године радикално су промениле геополитичку конфигурацију Балкана – те најизразитије од свих зона културног размеђа. Самим тим оне су допринеле наглом порасту утицаја Европе у „новим” државама региона, чији је значајан део још донедавно био западна периферија отоманске цивилизације. Србија, која се нашла у интересној сфери Аустрије, одмах је на себи осетила њен снажни притисак, што је убрзало процес идејног диференцирања у малобројној домаћој елити.

Године 1880, раније отворени русофил кнез Милан Обреновић, јавно је прешао на аустрофилски колосек, везујући судбину земље и династије за Беч. Тако нагли заокрет српског суверена није означавао само кардиналну промену његових спољнополитичких оријентира. Био је то у историји независне Србије први догађај који је давао печат будућности и изразио је суштински преокрет у свести дела елите у време када је само стицање државног суверенитета поставило пред њу нови проблем – проблем избора перспективног пута социокултурног развоја.

Последице није требало дуго чекати – у јесен исте године „старе” либералне националисте Јована Ристића на кормилу државне управе заменила је група будућих напредњака, у којој се окупио цвет европски образоване, и што је најважније – европски оријентисане, српске интелигенције. Предвођени Миланом Пироћанцем, нови министри – „либерали друге генерације” – видели су свој циљ у што бржој модернизацији (европеизацији) патријархалне Србије. Они су подржали проаустријски „нови курс” М. Обреновића, сматрајући да за Београд управо Беч треба да буде прозор у Европу.

Потпуно супротну позицију заузела је Народна радикална странка на челу са Николом Пашићем, која је била политичка верзија српског социјализма и идејно је израстала из њега. Одбацујући универзално обележје европског пута и европских образаца, радикали су као свој главни задатак истакли заштиту српске самобитности, коју су поистовећивали са тек стеченом националном независношћу. Пут Србије ка прогресу, према њиховој народњачкој доктрини, налазио се изван либерално-капиталистичког модела, који је ревносно уводила

влада. Европски капитализам, са њему својственим култом индивидуалистичког начела и тежњом раслојавања друштва на непријатељске класе, увек је за Пашићеве присталице био туђ и мрзак систем, кадар да расточи најважније установе традиционалног (егалитарног и колективистичког) начина живота српског народа, да доведе до пролетеризације његовог већег дела и, у крајњем исходу, до националне деградације.²⁴

Оштра борба, која се размахнула између представника оба табора, никога није оставила по страни: у њен вртлог били су увучени како монарх тако и широке народне масе. У основи конфликта био је однос према Европи и савременој европској цивилизацији. „Либерална идеја и традиција” – та стална противречност, изазивала је сва врлудања српске историје у две последње деценије XIX века.²⁵ Њу је рађало амбивалентно својство друштва „разапетог” између патријархалности – тј. затвореног типа социјума, који је српски народ створио да би се сачувао под Турцима – и начела модернизације.²⁶

Ми се нећемо задржавати на свим перипетијама унутрашњег сукоба у Србији – оне су доста добро познате.²⁷ Чини се, за нашу тему је важније изнети да су у својој тежњи да у брзом налету европеизују земљу, реформатори – напредњаци могли да се ослоне само на изузетно танак слој градског становништва, краљевски²⁸ двор и на подршку Аустроугарске. Радикали, пак, који су сместа одбацили све пројекте модернизације, обезбедили су подршку огромне већине сељаштва, а оно је чинило више од 87% становништва Србије. И то се може овако објаснити: градећи своју идеологију и организацију на темељу патријархалности, чврсто укореване у народној свести, и идентификујући се на тај начин са масом, странка Николе Пашића је политички изражавала спонтан и изразито негативан однос српског сељаштва према структурним променама у друштву и држави (њиховој модернизацији), које су могле пореметити равнотежу

²⁴ Детаљније о идеологији српских радикала види у: Л. Перовић, *Српски социјалистички XIX века*, Београд 1995, књ. 3; А. Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868–1891)*, Москва 1998; Д. Мишкова, „Српски радикализам през XIX в.: страници от историята на балкански популизам”, у: *Токви историје*, 1999, бр. 1–4, стр. 36–38.

²⁵ А. Л. Шемјакин, „Либерална идеја и традиција: унутрашња борба у Србији у првој деценији независности”, у: *Српска политичка мисао*, 1997, бр. 1–2.

²⁶ Л. Перовић, *Српски социјалистички XIX века...*, књ. 3, стр. 10.

²⁷ Међу радовима који су објављени на руском језику ова тема је најдетаљније истражена у монографијама: А. Л. Шемјакин, *Радикално покретство у Србији. Зарођење, становање, први шаћи (1875–1883)*, Москва 1993; С. И. Данченко, *Развитие сербской государственности и России. 1878–1903*, Москва 1996.

²⁸ У фебруару 1882. године српска кнежевина била је проглашена за краљевину, а Милан Обреновић – за краља.

самодовољности његовог традиционалног начина живота у систему статичног аграрног света. Затворено друштво пружало је отпор свим покушајима да га макар имало „одшкрину“.

Ту мисао успешно је изразио Бошко Мијатовић. „Насупрот напредњачком модернизму“ – пише он – „радикали су величали сеоску идилу, задругу²⁹ и општинску самоуправу. Укратко, оне патријархалне вредности које су драге срцу српског сељака. И нису се преварили. Српски народ није показао нимало одушевљења за идеју брзог скока из балканског мрака на европску светлост, окренувши се онима који су такође нудили побољшање његовог живота, али у оквиру постојећег модела. По логици радикала, то је био живот у задругама, без банака и капиталиста, без железница, ... али истовремено – са малим порезима и широком општинском самоуправом, са скромном државом у којој сељака поштују и слушају. То је била слобода од државних стега, али истовремено и од цивилизације”.³⁰

Чиме се завршио први чин унутрашње српске драме на крају XIX века – такође је познато. После серије криза, ратних пораза и јавних скандала у властитој породици, Милан Обреновић (који је, узгред, увек нагињао ауторитарним методама владања) био је принуђен да узмакне. Он је дао земљи демократски устав, а затим се одрекао престола и предао га малолетном сину Александру. На власт је легалним и законитим путем дошла донедавно прогоњена странка радикала.

Полазећи од те чињенице, многи истраживачи сматрају „да је Устав из 1888. године био првенствено њено дело”,³¹ да је наводно био „израз основних радикалских идеја”.³² Ако је то тако, ако је пред нама заиста „круна развоја идеологије радикала”,³³ онда зашто је у то време Марко Николић – један од њихових првака – непосредно после догађаја, у октобру 1889. године, тврдио: „Истина је да смо ми недавно добили нови устав, али он уопште није онакав какав би требало да буде по принципима радикализма.”³⁴

То се не може разумети. А да би се ситуација довољно разбистрила, требало би разјаснити шта су реално представљали управо ти „принципи

²⁹ Велика породична заједница, неподељена патријархална породица, која укључује у себе истовремено представнике неколико генерација.

³⁰ Б. Мијатовић, „Основни погледи напредњака и радикала током осамдесетих година XIX века”, у: *Српска политичка мисао*, 1996, бр. 1–4, стр. 256.

³¹ Д. Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд, 1951, стр. 257.

³² М. Протић, *Ујон и пад српске идеје...*, стр. 111.

³³ М. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрети (1881–1903)*, Београд, 1990, стр. 80.

³⁴ М. Николић, *Радикални покрети у Србији*. Библиотека Друштва „Светозар Марковић”, Београд, 1890, стр. 59.

радикализма”, али у ауторском значењу, а не у интерпретацији потомака; затим оценити колико је оправдано странку којој су припадали сврставати у парламентарне организације, што чини већина историчара. То је нарочито важно, јер је реч о победницима у сукобу са монархом, о онима који су постали оличење новог режима, коме је легитимност и давао либерални Устав из 1888. године.

Друштвене претпоставке и политичка пракса

Дакле, у основи државно-политичких погледа Н. Пашића и његових следбеника била је идеја „народног суверенитета”, чија је суштина тачно изражена у првом члану нацрта устава који су они припремали у лето 1883. године: „Српски народ је суверен у Краљевини Србији. Из народа потиче свака власт. Народ је извор и утока сваке власти.”³⁵

Тај принцип врховности суверене народне воље подлегао је институционализацији у оквиру модела „народне државе” (или „државе – народне куће”³⁶), који је, са своје стране, имао три ослоња. Први је – давнашња традиција самоуправе, као основа целокупног радикалског система административно-политичког уређења Србије и оваплоћење потпуне демократије. Други је – централни положај Народне скупштине, која би, као врховни орган народног представништва, са становишта прерогатива власти, добијала одлучујући значај и практично бацала у засенак престо. Трећи је (што логично проистиче из прва два става) – очигледна маргиналност извршне власти. Министарски савет, према нацрту, налазио се у потпуној зависности од скупштине, лишен чак и слободе оперативног деловања. На локалном нивоу – у општинама и срезовима (окрузима) – сви чиновници су бирани, уз могућност превременог опозива.

У пракси би та „тријада” значила следеће. Српски народ, који је очувао висок степен унутрашње хомогености и традиционално организован у изворне самоуправне колективе (општине), требало би да исто тако, тј. самостално и без посредника (бијократије), управља собом и на државном нивоу, слободно бирајући своје заступнике у највишу представничку инстанцу (скупштину), која постаје средиште народног суверенитета. Самим тим давнашње демократске одлике,

³⁵ Текст радикалског нацрта устава објављен је у: Р. Милошевић, *Тимочка буна. Ујомене Раше Милошевића, члана Главног одбора Народне Радикалне странке*, Београд, 1923, стр. 106–126.

³⁶ „Уставна држава” – изјавио је Никола Пашић 1881. године – „то је народна кућа, која се братским договором тече и подиже.” (Говор Н. Пашића у Зајечару 2. јуна 1881. године. у: Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1882–1891)*, Приредили Л. Перовић и А. Шемјакин, Београд, 1995, стр. 95).

својствене социјалној организацији Срба, биле би не само очуване него и учвршћене на „горњим спратовима” државе. А то би, са своје стране, могло на најбољи начин да гарантује очување битних својстава самог социјума – егалитаризма, колективизма, солидарности, штитећи га тиме од ерозије. Народна воља би, на тај начин, владајући и у општини и у скупштини, бранила саму себе.³⁷ Баш у том верном преношењу изворног начела самоуправе на државну зграду у целини и била је суштинска одлика политичке доктрине српског радикализма („држава је народна кућа”).

За главни ослонац такве државе проглашена је Радикална странка (једини тумач очекивања маса и најделотворнији облик њихове консолидације). Она се јављала као најважнији инструмент борбе за државу – путем победе на изборима уз даље спровођење уставних реформи – и као главна полуга функционисања те државе. Очигледно да је овакав приступ подразумевао потпуну политичку доминацију радикала.

Они су се, према томе, борили за власт да би, користећи је као моћну централизовано-управљачку полугу, водили политику у интересу већине народа и обезбедили његову заштиту од експлоатације мањине. „Наша странка” – истицао је у лето 1882. године један од најмаркантнијих радикалских „апостола”, Пера Тодоровић – „... сматра да управо остваривање економске функције, о чему садашња власт (тј. напредњачка влада – А. Ш.) тако мало брине, јесте најважнији задатак државе.” Она се залаже за то „да држава преузме на себе бригу о привреди и осмишљено регулише економске односе у друштву”. Она, најзад, „ставља на прво место народно благостање, схватајући под тим имућност свих грађана”.³⁸

Јасно је да ду свом гледању на обележје државе следбеници Н. Пашића нипошто нису имали намеру да, попут напредњака, ограниче њену надлежност искључиво на полицијско-политичке функције. Напротив, они су ту надлежност доследно проширивали и на друштвено-економску сферу. Њихова „народна кућа” је на тај начин постајала гарант да ће се у Србији очувати социјални статус кво (према старој формули:

³⁷ „Народ српски” – тврдио је тај исти Пашић у лето 1896. године – „пун је демократског духа и демократских особина. Али, истовремено, он је исто тако пун конзервативизма у својим друштвеним погледима. И ако би државне установе и закони проистицали из тог његовог духа и особина како би, заправо, требало да буде, онда би оне имале постојан карактер, и могле би се развијати вековима, не мењајући своје основе (курзив наш – А. Ш.)” (АСАНУ, 10593/4, л. 1; Архив Србије, Ф, Поклони и откупи, Збирка Ристе Одавића, Кутуја XI, бр. 44 (Шта каже Никола Пашић?) л. 8).

³⁸ Говор Пера Тодоровића 27. јула 1882. године. у: *Зайисник рада Главне скупштинине Народне радикалне странке*, Београд, б/г, стр. 58; 61–62.

„српски народ је заједница једнаких”); сходно томе, за њен циљ није проглашена слобода грађанина као личности, већ „имућност свих грађана”, тј. социјална једнакост.

Такво схватање државности радикали су заснивали на традицији општине и задруге (самоуправа, дух заједништва, спремност да се добровољно прихвати ауторитарна власт свога човека све док он ради за добробит свих, итд.), што је било у складу с њеним патријархално-народним схватањем – држава није ништа друго него вишеструко увећана копија породице.³⁹ У том „складу” био је још један разлог безусловне подршке, коју им је пружало српско сељаштво...

На основу описаног начина политичког мишљења радикала може се закључити да су њихови, типично народњачки ставови – примат колектива над личношћу, обичаја над законом, а једнакости над слободом – носили у себи снажно изражену антилибералност. Ако ова констатација добије универзално значење („Није целокупно народњаштво социјалистичко, али је целокупно народњаштво – антикапиталистичко и антилиберално по идејном садржају”⁴⁰), онда нас она доводи до другог дела раније постављеног питања колико се странка која исповеда традиционалне вредности може сматрати истински парламентарном. Чак и у случају када њени прваци непрестано распредају о слободи, демократији и парламентаризму.

За истраживаче који Пашићеву странку рутински уграђују у европски политички контекст („Српска радикална странка неоспорно је припадала великој породици европског Радикализма”⁴¹), такво питање напросто и не постоји. Као што за њих не постоји ни сумња у то да су радикали „изнад свега стављали демократске слободе и права човека”,⁴² „да су бранили принципе савременог парламентаризма, општег права гласа и слободе личности”,⁴³ „одлучно су били опредељени за демократске идеале и парламентарну процедуру у политичкој борби”.⁴⁴

³⁹ „Дух заједништва” код сељаштва, с правом истичу Л. В. и В. П. Данилови, и поред тога што се он „формирао у оквирима локалне заједнице”, екстраполирао се „и на социјум у целини”. Отуда – „схватање државности као везе посебних микросвета, а саме државе као много пута увећане копије свога микросвета” (Л. В. Данилова, В. П. Данилов, „Крестьянская ментальность и община”, у: *Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.)*, Москва, 1996, стр. 23).

⁴⁰ В. В. Зверев, „Западноевропейский либерализм и русское народничество; общее и особенное”, у: *Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы...*, стр. 270.

⁴¹ М. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрети (1881–1903)...*, стр. 181.

⁴² Исто, стр. 182–183.

⁴³ Z. Avramović, „Demokratsko nasleđe Srbije”, у: *Tokovi istorije*, 1997, бр. 3–4, стр. 204.

⁴⁴ Д. Батаковић, „Србија на Западу: о француским утицајима на политички развој модерне Србије”, у: *Сусрећ или сукоб цивилизација на Балкану* (Зборник радова), Београд, 1998, стр. 319.

При том су „у свом парламентаризму били искључиво под западним утицајем”,⁴⁵ а пре свега – под утицајем „британске уставне и парламентарне традиције”.⁴⁶ А и како би било друкчије, јер „Србија се кретала ка свом европском узору, а на челу тога покрета стајала је Радикална странка”.⁴⁷ „Елита се – то је, рекло би се, општи закључак – све више окретала према Западу”.⁴⁸

Али ако су уважени аутори у праву, зашто би онда радикалски део те елите улазио у клинч с напредњацима – принципијелним поборницима „европеизма” у његовим најчистијим облицима? Та очигледна опречност у цитираним радовима никако се не може објаснити.

Међутим, према наводима самих радикала, када су црпели идеје и надахнуће из „историјске прошлости народних облика организације друштва”, они су били противници „принципа чисте, апсолутне слободе”, будући да је он потпуно игнорисао „најважније начело које повезује у јединствену целину читаво друштво, а то је – солидарност његових чланова и њихово благостање”.⁴⁹ Очигледно да су радикалске представе о слободи носиле у себи моћан социјални набој. При таквом стању ствари, истичемо још једном, „слобода је била средство, једнакост – циљ”.⁵⁰

Своје мишљење о томе оставио је и сам вођа странке: „Када говорим о слободи, ја немам у виду нихилистички индивидуализам. Изнад нас се надвила држава као највиша индивидуалност. Стога се њена слобода не може ограничавати слободом појединца.” И наставља: „Парламентаризам је средство, а не циљ политике. А циљ је моћ и величина државе, који се темеље на народном благостању.”⁵¹ Опет чујемо познати мотив (благостање целог народа је највиши циљ и основа свега), иако је између две изјаве размак од тридесет и пет година. Сличност судова, временски толико одељених, само потврђује тезу о реткој идеолошкој доследности Н. Пашића и његових сабораца.

Социолошко становиште таквог њиховог погледа на обележје међусобног односа слободе државе и слободе појединца прецизно је изразио немачки социолог Карл Манхајм: „Само је држава, ако се

⁴⁵ М. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрети (1881–1903)...*, стр. 181.

⁴⁶ М. Протић, „Идеје европског радикализма и Народна радикална странка у Србији”, у: *Европа и Срби* (Зборник радова, Београд-Нови Сад, 1996, стр. 275, 280).

⁴⁷ М. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрети (1881–1903)...*, стр. 183.

⁴⁸ П. Марковић, „Став према Западу у српској модерној историји”, у: *Европа и Срби* (Зборник радова)..., стр. 595.

⁴⁹ Ђ. Анђелковић, *Мисли о извршењу привредног програма радикалне странке*. Београд, 1891, стр. 26.

⁵⁰ Ј. Перовић, *Српски социјалистички XIX века...*, књ. 3, стр. 91.

⁵¹ Д. Којић, „После годину дана, политички тестамент”, у: *Политика*, 10. децембар 1927. г., бр. 7048.

развија по својим властитим законима, слободна. Индивидуум је ограничен и може бити делотворан само у оквиру већих заједница”.⁵² Из тога следи да су либералну паролу о слободи личности радикали свесно заменили идејом конзервативне консолидације, тј. паролом о слободи целог колектива (етноса, народа, државе)...

То исто се десило и са појмом „демократија”.

У уводу је већ било говора о историчности и варијантности те категорије. Дакле, за разлику од данашњих историчара, који на српске радикале гледају из наглашено савремене перспективе – као на демократе малтене либералног кова („права човека”, „лична слобода”, „парламентарна процедура”) – и самим тим „европеизирају” их знатно више него што то они заслужују, људи оне епохе ставили су акценат на нешто друго. Душан Николајевић (син једног од оснивача Радикалне странке Светомира Николајевића), тврдио је, на пример, да су Пашић и његови саборци „били носиоци нашег, специфично нашег демократизма”.⁵³ А Јован Дучић – изванредни песник, филозоф и дипломата – описујући самог партијског вођу, каже следеће: „Пашић је владао уставно, али у олигархији. Пашић се није ограничавао на строге одредбе Устава како је желео краљ Петар (Карађорђевић – А. Ш.), али га није ни вређао остентативно... Онда је била једна срећна периода кад нико није био против Устава, и кад се грешило о закон... До смрти Пашићеве, кад почиње сумрак једне велике периоде, у нашој држави је било понегде и безакоња, али се бар није владало увек без закона.”⁵⁴ Тешко да се овакав принцип „владања”, једнако тако и у њему одговарајући тип политичког мишљења (који се формирао, наравно, много раније него што је његов носилац постао „некрунисани краљ Србије”), дакле, тешко да се тако нешто може сматрати за копију канона европске демократије.

Суштина, пак, „специфично нашег”, тј. са старим традицијама општине помешаног демократизма радикала, састојала се у томе што је слободно изражена политичка воља целокупне заједнице у свој својој величини лебдела високо изнад сваке партикуларне воље, подређујући је себи, јер „државу и нацију не би требало схватити као збир њихових индивидуалних чланова, већ обратно, индивидуум се мора схватити као део шире целине”.⁵⁵

⁵² К. Манхејм, „Консервативная мысль”, у: К. Манхејм, *Диагноза нашегo времени*, Москва, 1994, стр. 606.

⁵³ Д. Николајевић, „У чему је смисао Николе Пашића”, у: „Пашић”, *Илустровани радикални алманах, зраћа за педесетогодишњу историју Народне радикалне странке и политичку историју Србије*, Београд, 1927, књ. 4, стр. 45.

⁵⁴ Ј. Дучић, „Личност Николе Пашића”, у: Ј. Дучић, *Сабрана дела*, Сарајево, 1969, књ. 6, стр. 192.

⁵⁵ К. Манхејм, „Консервативная мысль”, у: К. Манхејм, *Диагноза нашегo времени...*, стр. 618.

Изворе таквих (солидаристичких) представа о демократији треба тражити у чињеници да је у српској култури XIX века кључни појам била „заједница” (општина, народ, етнос), а не „индивидуум” као на Западу. У условима када се грађанско друштво тек зачињало, унутар њега је преовладало једносмерно кретање од колектива према појединцу. Обратна веза практично није ни постојала. Услед тога, како је срећно изразио суштину ове појаве у типолошки сродној Србима Русији наш филозоф И. К. Пантин, „ту се усклађивање личних и друштвених интереса заменило њиховим поистовећивањем на штету личних интереса, све до њиховог потпуног губљења”.⁵⁶ На бази овог принципа социокултурне регулације, општеважећег за свако традиционално друштво, и формирао се архаични модел „демократије консензуса”,⁵⁷ који нема ничег заједничког са савременом плуралистичком демократијом.

Уистину је био мудар Милан Јовановић Стојимировић, који је још средином тридесетих година проницљиво уочио: „Време које се мења даће нови садржај појмовима, а можда и читавим идеологијама...”⁵⁸

Као што видимо, радикалско поимање демократије није се заснивало на признавању плурализма; управо тиме оно је порицало саму суштину либералне идеологије, а то значи – и доктрину парламентаризма, која је непосредно из ње „израстала”.

Све је то тако. У оквирима оваквог схватања ствари принцип поделе власти – тај камен темељац система парламентарне владавине – губио је готово сав свој значај. Јер ако законодавна власт, тј. народно представништво, јесте орган који изражава општу вољу, онда њој супротстављати друге видове власти – извршну и судску – као једнаке чиниоце и реалне противтеже, практично је немогуће. Напротив, владу и судски систем треба посматрати као нешто што проистиче из законодавне власти и знатно је њој потчињено.⁵⁹ Баш због тога нема разлога да се говори о некаквој независности власти у концепцији следбеника Н. Пашића; може бити говора само о расподели функција јединствене неподељене власти. Зар није тај исти принцип вековима лежао у основи друштвено-политичке праксе у српској општини?⁶⁰

⁵⁶ И. К. Пантин, „Драма противостояния. Демократия и либерализм в старой и новой России”, у: *Полис*, 1994, бр. 3, стр. 79.

⁵⁷ М. Дого, „Србија и Срби у модерним временима: европски модели и комуницирање са спољним светом”, у: *Европа и Срби* (Зборник радова)..., стр. 573.

⁵⁸ М. Јовановић-Стојимировић, „Предговор”, у: *Никола П. Пашић* (10. децембар 1926 – 10. децембар 1936), Београд, 1937, стр. 19.

⁵⁹ В. В. Леонтович, *История либерализма в России 1762–1914*, Москва, 1995, стр. 14–15.

⁶⁰ Према речима познатог француског филозофа Жана Бешлера, „општина нуди изузетно чисту транскрипцију демократских принципа”. При том „њене институције немају ништа заједничко са оним које је створила савремена епоха” (Ж. Бешлер, *Демократия. Аналитический очерк*. Москва, 1994, стр. 156).

Из овога следи да идеја неограничених овлашћења највишег представничког органа (који се у радикалском нацрту устава истовремено јављао у неколико ипостаси – био је законодавац и тумач закона, контролор извршне власти и врховни судија⁶¹), дакле, та идеја, као оваплоћење доктрине „народног суверенитета”, није имала ничег заједничког са начелима парламентаризма. Народна скупштина са својим ексклузивним правима – својеврсни српски Конвент – коренито се разликовала од европског парламента.

А сада да обратимо пажњу на изборе, чије је редовно спровођење било неизоставни услов делотворности парламентарног система. У Европи, где су били приватна ствар сваког грађанина који има право гласа, служили су као инструмент за добијање победника у политичком такмичењу и одређивали су трајање мандата страначке владе коју је тај победник формирао. Код радикала је све друкчије. С једне стране, како су они сматрали, учешће на изборима – то није толико право члана заједнице српских грађана колико је то његова дужност, својеврсни критеријум његове припадности и лојалности заједници.⁶² А, с друге стране, слободни избори су за њих представљали средство за долазак на власт – и то вечну власт. Јер у условима изузетно лоше диференцираности интереса унутар социјума, а то значи и недостатка реалног плурализма и конкуренције, изборни систем би обезбеђивао Пашићевој странци потпуну доминацију у Народној скупштини, што би је претворило у партијски парламент. А суверена власт радикалске скупштине одређивала би партијски карактер и самој држави.

Према томе, може се закључити да се иза квазипарламентарне фасаде политичке мисли радикала – избори, представнички систем, демократске слободе, право већине да формира владу итд. – скривала нимало парламентарна суштина. Слово је потпуно изневерило дух. Врховност „народног суверенитета”, за шта су се они активно залагали, у социјално хомогеној земљи није могла а да се не трансформише у апсолутну власт једне једине странке, која је заступала огромну већину народа. И што би се шире користила грађанска права и избори били слободнији, више би она имала шанси да влада вечно.

Као што видимо, разлике су очигледне и има их исувише да би се режим за који су се борили српски радикали могао идентификовати као парламентарни. Заиста, политички плурализам и фактички недостатак алтернативе, принцип поделе власти и јединствена суверена власт, ограничено трајање мандата и претензије на монополску владавину,

⁶¹ А. Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића. Формирование и эволюция (1868–1891)...*, стр. 295–296; 298.

⁶² Исто, стр. 317–318.

партијска влада и партијска држава – заиста, већ ово што смо набројали не даје никаквог основа за њихово поистовећивање.

Да резимирамо оно што је претходно речено.

Народњачки „принципи радикализма”, као што смо и настојали да покажемо, имали су мало заједничког с либералном доктрином парламентаризма. И зато се Устав из 1888. године ни у ком случају не може назвати „круном развоја идеологије Радикалне странке”.⁶³ Настао „преписивањем” Основног закона Белгије из 1831. године, он је у Србију увео парламентарни систем владавине, обезбеђивао принцип поделе власти и гарантовао грађанска права и слободе. Осим тога, законодавну делатност Народне скупштине он је учинио зависном од краљеве воље и вета, доделивши им у тој области подједнака права и фактички их међусобно супротставио, што је „био најважнији уступак који су радикали учинили монарху”.⁶⁴ „Сељачка радикална странка – с правом је указивао Миливоје Поповић далеке 1930. године – изборила се за чисто политички устав, у коме су политичке слободе и парламентаризам дати по моделу либералних идеолога седамдесетих година, али нимало у духу идеја њених оснивача...”⁶⁵

Али зашто су онда радикали, „започевши борбу за уставну реформу са једним програмом, завршили то прихватањем решења која више нису одговарала томе програму”?⁶⁶ Шта то може да значи? Да то није доказ њиховог „отрежњења” од претеривања из политичке младости и напуштања „утопијских” теорија? Отприлике тако мисли већина представника „традиционалне” историографије. Најсвежији пример: „У релативно кратком року, за једну деценију, радикали у Србији прошли су кроз дубинску идеолошку еволуцију”.⁶⁷ Од чега према чему – зна се.

Међутим, нама се чини да су разлози њиховог прихватања „погрешних” решења били у нечем другом. С једне стране, кад су подржали парламентарни Устав који је предложио краљ, радикали су заиста ишли на компромис: специфичности политичке борбе крајем 1880. године, а нарочито – пружена могућност легалне победе, те прихватање неминовности „плаћања” за њу – нагнали су их да тако поступе. „Ми смо прихватили нови устав – чак са оним недостацима против којих смо

⁶³ Види напомену 33.

⁶⁴ С. И. Данченко, *Развитие сербской государственности и Россия...*, стр. 236.

⁶⁵ М. Поповић, *Порекло и постанак Устава од 1888...*, стр. 156–157.

⁶⁶ С. Стојичић, „Тимочка Буна и уставна реформа у Србији 1888. године”, у: *Тимочка буна 1883. и њен друштвено-политички значај за Србију XIX века* (Зборник радова), Београд, 1986, стр. 171.

⁶⁷ Д. Батаковић, „Србија на Западу: о француским утицајима на политички развој модерне Србије”, у: *Сусрећ или сукоб цивилизација на Балкану* (Зборник радова)..., стр. 319.

се борили, ... сматрајући да је знатно бољи од дотадашњег (из 1869. године – А. Ш.).”⁶⁸ Те речи Пере Велимировића, веома блиског сарадника Н. Пашића, верно преносе суштину радикалског „уступка” на тактичком плану.

Али, с друге стране, кад су пошли на компромис, радикали нису изневерили своју стратегију – користећи све политичке погодности које им је пружао нови Устав, они су имали намеру да ипак остваре своје идеје, и то у њиховом „изворном” облику. Звучи као парадокс. Међутим, нема од њега ни трага. Да то ураде помогла би им она иста објективна неприпремљеност Србије за „чисти” парламентаризам. Алгоритам је онај одраније – приликом укључења парламентарног механизма (слободни избори, одговорност кабинета пред народним представништвом итд.), Србима својствена социјална хомогеност није могла а да се не „конвертује” у политички монопол странке која је изражавала интересе девет десетина становништва. Зар нису радикали све време томе тежили? Као што видимо, у условима аграрног (традиционалног) друштва и „парламентаризам” им је ишао наруку. На то је, да подсетимо, указивао А. Вебер – „тамо где недостају претпоставке за њу, парламентарна владавина није могућа, или, у најмању руку, функционише лоше”.⁶⁹

Занимљиво је да су с таквим оценама морали да се сложе чак и неки од оних аутора који су инсистирали на априорној спремности Србије за парламентарну владавину. „Чисти парламентаризам” – признаје Слободанка Стојичић – „без икаквих ограничавајућих установа претпостављао је дугогодишњу превођ Радикалне странке”,⁷⁰ а код Васе Чубриловића налазимо да су „напредне одредбе Устава из 1888. године претпостављале ипак развијенију друштвену (грађанску) средину него што је била она у Србији поткрај XIX века”.⁷¹ То је требало и доказати...

Изложени материјал, чини се, омогућује да се снађемо и у такозваном српском вишестраначју. Ослањајући се на тај материјал, усудићемо се да тврдимо да из саме чињенице што су 1881. године основане три самосталне странке (Радикална, Напредњачка, Либерална) ни у ком случају аутоматски не следи да је у земљи наводно успостављен плуралистички вишестраначки систем. Јер високи степен социјалне хомогености српског народа – готово 90% сељака приближно једнаког

⁶⁸ АСАНУ, бр. 10593/4, л. 17.

⁶⁹ Види напомену 22.

⁷⁰ С. Стојичић, „Тимочка буна и уставна реформа у Србији 1888. године”, у: *Тимочка буна 1883. и њен друштвено-политички значај за Србију XIX века* (Зборник радова)..., стр. 171.

⁷¹ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века...*, стр. 362.

имовинског стања и фактички без буржоазије и аристократије – давао је мало простора за активност политичких странака у европском смислу, које би по дефиницији требало да заступају интересе појединих социјалних група или класа у друштву у којем постоје (*pars, partis* – лат. део, група). „Политичке странке” – истиче у вези са тим А. Н. Медушевски – „постале су нова реалност крајем XIX – почетком XX века, и изразиле су излазак на историјску сцену широких народних маса, њихову разнородност, пораст социјалних противречности, цепање друштва на слојеве са различитим, па и супротним интересима, који су имали потребу да буду посебно заступљени.”⁷²

У Србији се „раслојавање друштва” још није било догодило, па је, према томе, терен за настајање класичног вишестраначја био веома нестабилан. Радикали су стварно извели „на историјску сцену” сељаштво, али због недиференцираности интереса унутар њега, оно се готово у целости нашло под њиховим заставама. „Та брзина” – примећује Л. Перовић – „којом су они целу земљу покрили мрежом својих страначких одбора, као и малобројност друге две српске странке – Либералне и Напредњачке (чије је конституисање било више одговор на „изазов” радикала него политички израз интереса одређених друштвених група – А. Ш.), показује да је у Србији осамдесетих година XIX века грађанско друштво још увек било у заметку”.⁷³ Стога, сасвим уверљиво звучи општи закључак О. Поповић Обрадовић: У почетном периоду парламентарне владавине, у земљи се фактички (мада не и номинално) образовао систем страначког монизма,⁷⁴ који се испољавао сваки пут кад би се „укључивала” бирачка машина.

У контексту ових разматрања заиста је занимљиво како су реаговале политичке странке на државни удар који је извршио Александар Обреновић 9. маја 1894. године, после чега је укинут Устав из 1888. године. Док су радикали одлучно осудили поступке монарха, напредњаци и либерали су поздравили укидање „парламентарног” устава, јер, по њиховом мишљењу, он је „омогућавао владу само једној странци тако јакој у народу као што су били радикали”. А укидањем Основног закона створена је „могућност и за странке слабе у народу, да помоћу двора дођу и оне на власт”.⁷⁵

Пред нама је парадоксална ситуација – традиционалистички и антилиберално настројени радикали подржавају „парламентарну

⁷² А. Н. Медушевский, „Проблемы современной демократии”, у: М. Я. Острогорский, *Демократия и политические партии...*, стр. 11.

⁷³ П. Перовић, *Српски социјалисти XIX века...*, књ. 3, стр. 120.

⁷⁴ С. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији...*, стр. 48.

⁷⁵ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, Београд, 1935, књ. 2, стр. 25.

процедуру”, будући да им она обезбеђује монопол на власт, а одбацују је странке које су европски оријентисане и апсолутно приврежене самој идеји парламентаризма, јер их управо она гура на маргину српске политике. Тај парадокс, по нашем мишљењу, већ сам по себи најбољи је доказ објективне неспремности Србије с краја XIX века да оствари класични парламентарни модел...

Сада је, најзад, дошло време да се посветимо главној и давно најављеној теми – анализи политичког режима успостављеног у Србији усвајањем Устава из 1888. године. После оволико опширних „уводних” коментара, неће га бити тешко објаснити.

Радикалска политичка пракса и идеја парламентаризма

Први општи избори који су одржани у складу с новим уставом (14. септембар 1889. године) претворили су се у прави тријумф радикала. Од укупно 117 посланичких мандата, они су добили 102, док су либерали добили 15, а напредњаци ни један једини мандат. Радикалска већина била је толико надмоћна да је био у праву историчар Живан Живановић када скупштину није назвао Народном, већ „партијском”.⁷⁶ Председник тог „парламента” постао је Никола Пашић, који је истовремено био председник Главног одбора странке.

Упоредо с народним представништвом, радикали су 1889. године добили фактички монопол у Државном савету, Касационом и Апелационом суду, Главној контролној управи. Они су формирали и владу на челу са Савом Грујићем. У земљи је успостављен радикалски режим (или „радикалско царство”, како га је оквалификовао П. Тодоровић⁷⁷), тј. онај тип власти коме су Пашић и његови саборци увек тежили. Она је била у њиховим рукама – целовита, недељива и, како се њима чинило, вечна. Дванаестог фебруара 1891. године, иступајући на седници свог посланичког клуба, Пашић је изјавио: „Ми ћемо управљати земљом још много година.”⁷⁸ Једини преостали „нерадикалски” орган било је Намесништво (Јован Ристић, Јован Белимарковић, Коста Протић), али ни оно није долазило до израза у условима апсолутне политичке премоћи радикала. „Круна нас ни у чему не спутава – говорио је њихов вођа 9.

⁷⁶ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, Београд, 1924, књ. 3, стр. 37.

⁷⁷ П. Тодоровић, *Озледало. Зраке из прошлости*. Приредила Л. Перовић, Београд, 1997, стр. 206.

⁷⁸ АСАНУ, бр. 9991/2 (Записник седница клуба Народне радикалне странке). 32. састанак.

фебруара 1891. године – и ми имамо одрешене руке. Сада је најважније да будемо јединствени.”⁷⁹

А јединство радикала сада је умногоме зависимо од „хармоничности” односа унутар владајућег радикалског троугла (Главни одбор – Посланички клуб – Кабинет). Да видимо како је она остваривана.

Један од првих закона који је усвојио радикалски парламент био је „Закон о начину рада Народне скупштине”. Њиме се обезбеђивала преко законодавне власти над извршном, тј. строга подређеност владе скупштини. А законодавна власт у новим условима могла је да функционише искључиво посредством радикалског посланичког клуба, који је окупљао девет десетина укупног броја народних посланика. Према Правилнику клуба, „сви његови чланови били су дужни да спроводе у скупштини оно што је одлучила већина у клубу. У случају да се члан клуба не слаже са одлуком већине, свеједно он је дужан да гласа за ту одлуку кад год се ради о принципијелним и политички важним питањима”.⁸⁰ Гвоздена дисциплина у потпуности је прожимала посланички клуб. У ситуацији када се све решавало на седницама Радикалског клуба (иза затворених врата), гласање на пленарним седницама скупштине претварало се у пуку формалност. И свака расправа у њој, коју је покретала слаба либерална опозиција, унапред је била осуђена на јаловост, будући да није водила компромису. Праве парламентарне (међустраничке) борбе није ни било у новом српском парламенту. Пред нама је идеално оваплоћење онога што су радикали називали „парламентаризмом”. „Када је скупштина парламентарним путем бирана – изјавио је 5. јуна 1893. године заменик председника њиховог посланичког клуба Ранко Тајсић – влада парламентарно састављена, онда треба парламентарна већина и да решава, а не да пита мањину од десет људи”.⁸¹

У оквиру таквог „парламентаризма” влада је била чврсто везана за радикалски скупштински клуб, који је постао средиште законодавне власти (или народне воље). „Радикалски кабинет никада није радио мимо клуба, већ је увек тражио споразум и сагласност с њим”⁸² – наглашавао је Н. Пашић 12. децембра 1890. године. Све се слаже. Систем партијске (конвентске) државе, као што смо већ видели, по дефиницији је одрицао могућност постојања аутономне извршне власти. И чим су се између

⁷⁹ На истом месту, 31. састанак.

⁸⁰ АСАНУ, бр. 9991/1 (Протоколи седница радикалног клуба у Скупштини 1889–1890), *Правила клуба Народне радикалне странке*, чл. 11.

⁸¹ „Записници са седница клуба посланика Народне радикалне странке у Народној скупштини, године 1893”, у: *Архивски преглед*, 1994–1995, бр. 1–4, стр. 56.

⁸² АСАНУ, бр. 9991/2 (Записник седница клуба Народне радикалне странке). 17. састанак.

клуба и кабинета појавиле несугласице (фебруар 1891. године), судбина тог потоњег била је запечаћена – С. Грујић је поднео оставку на положај премијера.

Што се тиче самог посланичког клуба, ваља рећи да је страначко руководство посебну пажњу посвећивало његовом персоналном саставу. У упутству месним одборима странке, које је послато у округе после одржавања њеног трећег конгреса (8. јул 1890. године, Јагодина), Н. Пашић, у својству поново изабраног председника Главног одбора, дао је списак критеријума који треба да се поштују приликом предлагања кандидата за радикалске посланике. И ево који је био најважнији међу њима: неопходно је да се сваки кандидат за радикалског посланика „увек потчињава одлукама странке и строго поштује страначку дисциплину”.⁸³ А „одлуке партије” јесу одлуке Главног одбора, који је „представља у свим случајевима”. Управо то је стајало у резолуцији другог конгреса радикала, који је одржан 28. маја 1889. године у Нишу.⁸⁴

И ту је крај приче, круг се затворио: преносни каишеви унутар радикалског механизма нису ишли од владе ка странци, како је то било уобичајено у европској политичкој пракси, већ обратно – од странке (Главног одбора), према Кабинету, преко Скупштинског посланичког клуба (фракције). А резултат је – Н. Пашић, као „вечити” председник највишег партијског органа, чак и када није био премијер, чврсто је држао дизгине власти у својим рукама.

У једном анонимном рукопису, чији је аутор, судећи по садржају, безрезервно на страни Милана Обреновића, та најважнија одлика радикалске хијерархије власти сагледана је веома прецизно. „Страначка дисциплина” – писао је аноним – „уместо да почиње од владе, на њој се завршава. И уместо да странком руководи управо влада, као скуп најауторитативнијих и најмудријих њених чланова, сама влада се налази под сталном контролом и теретом партијске дисциплине. Јадни чланови Кабинета стрпљиво подносе стеге дисциплине, чији су тумачи Радикалски посланички клуб и Главни одбор странке. Они јој се увек слепо покоравају, и у тој својој покорности, чим се појаве ова или она питања, одмах знају да је очигледно дошло време да оду са својих положаја. Такав начин одласка – резимира аутор – и сами министри и чланови Радикалског клуба називају „одступити *парламентарно*” (курзив наш – А. Ш.)”.⁸⁵

Да је истинита та констатација политичког противника, потврђује и С. Грујић, који се више пута налазио на челу Српске владе. А баш је он

⁸³ Архив Југославије (даље – АЈ), Ф. 143 (Заоставштина Н. Пашића), фасцикла 4.

⁸⁴ А. Ивић, „Историја радикалне странке”, у: *Велика Србија*, август 1997, бр. 403, стр. 52.

⁸⁵ АСАНУ, бр. 9795 (Где је крај радикалној странци?).

до у танчине био упознат са свим финесама унутаррадикалске „кухиње”. Деветог јануара 1894. године, приликом сусрета првака странке са краљем Александром, био је присутан и његов отац – Милан Обреновић, који је изјавио: „Главни одбор Радикалне странке јесте данас у Србији врховна контролна инстанца не само у односу на Кабинет, него чак и у односу на краља.” А када се ексмонарх обратио директно Сави Грујићу речима: „Ви сте сами рекли да постоји пракса да се код свих важнијих питања позива на одлуку Главног одбора”, уследио је премијеров одговор: „Те одлуке уопште нису обавезујуће, и ја већ могу да приметим напредак у том погледу – мој кабинет је почео да се ослобађа од утицаја Главног одбора.”⁸⁶

Признање је, очигледно, у потпуности доказивало „оптужбу” коју је изнео бивши краљ. При том, додаћемо с наше стране, С. Грујић се почео „ослобађати” од туторства највишег партијског органа тек онда када његов председник Никола Пашић није више био у Београду – од јуна 1893. налазио се на дужности српског посланика у Русији...

Дакле, сасвим је јасно да је за владавине „радикалског режима” све конце законодавне и извршне власти у својим рукама држао Главни одбор странке, који је заиста постао „врховна контролна инстанца у односу на владу”. Ништа чудно, јер мешање разних видова власти и њихово обједињавање „под истом капом” – давна је и свима нама добро знана одлика политичког менталитета радикала.

Они су свесно ишли на концентрацију власти „у једним рукама”. Да би Радикална странка била спремна да управља земљом, писао је један од њених првака Стојан Протић, неопходно је да се „с једног места, од једног органа или човека шаљу јасни сигнали који ће координирати делатност целе странке”. За С. Протића је неоспорно да би тај „један човек” могао бити само Никола Пашић – „природни вођа странке”.⁸⁷ Стога, када је у зиму 1891. године Н. Пашић, наслеђујући С. Грујића, ступио на дужност председника Српске владе, „радикалски режим”, са становишта те концепције власти, попримио је свој коначни облик.

Само ако се има у виду управо ова концепција, може се рационално објаснити Пашићев покушај 1892. године да заузме место једног од намесника које је било упражњено после смрти генерала К. Протића. Оцене, пак, којима су тај корак проpratили политички противници или напросто злбници – личне амбиције, властољубље итд.,⁸⁸ потпуно су неodrживе. За нас је очигледно нешто друго – настојећи да постане члан

⁸⁶ АЈ, Заоставштина В. Јовановића – Марамбоа, фасцикла 97.

⁸⁷ Цит. по О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији...*, стр. 81.

⁸⁸ Види, нпр.: *Никола Пашић у Новој Европи (у славу осамдесет годинашњице)*, Загреб, 1926. Ј. Продановић, „Никола Пашић”, у: *Српски књижевни гласник*, 1927, књ. 20.

Намесништва, Н. Пашић је јуришао на једину, у то време преосталу, „нерадикалску” политичку цитаделу у Србији. Први намесник, веома искусни Јован Ристић, одлично је разумео истинске мотиве радикала, па се зато потрудио да блокира иницијативу њиховог вође, не заустављајући се при том ни пред кршењем Устава. Услед тога земља је ступила у ново раздобље унутрашњих потреса.

Описани механизам функционисања „радикалског режима”, заједно са испољеном тежњом његових твораца ка апсолутној власти од врха до дна (у складу са познатом формулом: парламентаризам није партијска влада већ партијска држава), природно нас доводи до последњег проблема који смо истакли у уводу – до проблема политичке културе у Србији с краја XIX века. При том њен ниво се најјасније да сагледати кроз призму односа победника – радикала према својим супарницима који су свргнути услед „наступања нове ере”.

Пођимо од чињенице да су следбеници Н. Пашића, претендујући на монопол у заступању интереса народа, другим српским странкама одлучно одрицали право на то. Као и раније, напредњаци и либерали за њих нису били политички опоненти (што би морали бити чим је у земљи прокламован парламентаризам), већ непомирљиви противници, а то значи – непријатељи народа. И уколико се због „неопрезности” народа власт нађе у рукама било које противничке странке, „онда ће нова ера издахнути у њеном загрљају”.⁸⁹ Баш тако, ни мање ни више. Треба увек имати у виду, наглашавао је ту мисао Пашић на редовном партијском конгресу у Зајечару (септембар 1891. године), „да би све ово што је стечено пропало чим би до власти дошли они који су нас немилосрдно гонили и убијали”.⁹⁰ Наши политички противници, понављао је он као да изговара клетву, „не спавају, они рију дан и ноћ противу свију тековина које је донела нова ера”.⁹¹ Карактеристично да је, по навици мешајући интересе, циљеве и тековине Радикалне странке са тековинама, интересима и циљевима народа („Радикална странка је извојевала народну слободу”⁹²), њен вођа својим „опонентима” одрицао чак и право на патриотизам. „Људи који Србију одведоше на Сливницу (тј. који су је довели до пораза у рату са Бугарском 1885. године – А. Ш.) – рекао је он у Зајечару – не смеју говорити о народном задатку, српском ослобођењу и достојанству српске краљевине”.⁹³

⁸⁹ Говор Н. Пашића на Главном збору радикалне странке у Нишу, 28. маја 1888, у: Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872–1891)...*, стр. 328.

⁹⁰ Говор Н. Пашића на збору у Зајечару, 8. септембра 1891, у: *исто*, стр. 333.

⁹¹ Исто.

⁹² Исто.

⁹³ Исто.

Као што видимо, и поред победе „парламентаризма”, радикали су на исти начин као и раније претендовали на идеолошку, политичку и националну доминацију у земљи. Мало шта се изменило у њиховој свести – она је и даље остала месијанска и крајње нетрпељива. А то значи – наставља се и даље жестока борба против оних који не деле њихово мишљење и оних који „подривају народне тековине”. Све до примене физичког терора против њих. Ево само једног примера: 14–15. маја 1889. године у Београду је прорадикалски настројена маса извршила прави линч над напредњацима. Уз то, овај инцидент је био веома благонаклоно примљен, јер га није санкционисао Коста Таушановић, нови министар унутрашњих дела, радикал.⁹⁴

Тако нетолерантан однос „победника” имао је очигледно мало заједничког са европском парламентарном традицијом. С друге, пак, стране, носио је у себи елементе властитог порицања, изазивајући код прогоњених и понижених опозиционара снажно осећање освете, а код Круне (Намесништва) – жељу да се макар донекле избалансира ситуација у власти. Стога није чудно што је у јесен 1892. године, када је пала влада Н. Пашића и уместо ње дошао либерални кабинет Јована Авакумовића, раније терор већине заменило не мање грубо понашање мањине.⁹⁵ Политички ветар у земљи (сетимо се речи Ј. Продановића) поново се нагло појачао – сходно томе и Уставу из 1888. године остало је да буде „на снази” још само нешто више од годину и по...

Уместо закључка

Да резимирамо. „Мирни преврат” 1888–1889. године, везан за ступање на снагу новог устава Србије, означио је почетак привремене политичке доминације радикала. Сви облици власти (осим Намесништва) нашли су се под њиховом контролом. Без обзира на номинални парламентаризам, у земљи је успостављен једнопартијски „радикалски режим” (1889–1892. година). И у томе нема ничег необичног. Социјална хомогеност српског друштва, као што смо више пута истицали, приликом укључивања „чистог” парламентарног механизма није могла а да се не трансформише у монопол „народне странке”, која изражава интересе огромне већине становништва. У таквим околностима Круна и друге политичке странке сведене су на ниво маргиналних привезака нове „апсолутне власти”. Баш зато је „парламентарни” Устав из 1888. године

⁹⁴ Детаљније о томе види у: М. Трифуновић, *Историја радикалне странке (Од оснивања до 1903)*, Београд, 1995, стр. 198–200.

⁹⁵ Детаљније о томе види у: В. Маријан, *Влада Јована Авакумовића. Покушај сузбијања радикализма у Србији крајем XIX века*, Београд, 1996.

био осуђен на неуспех. Следећа рунда веома оштре унутрашње борбе, која се распламсала у Србији после 1892. године и била пропраћена низом државних удара, јасно потврђује ову мисао – тежња ка личној власти младог монарха, коме су средином деведесетих „порасла крила”, тешко се могла помирити са радикалском концепцијом вечне и ни са ким подељене власти.

Summary

A. L. Shemyakin

Constitution Doomed to Failure: The Serbian Constitution of 1888 Social Assumptions and Modernizing Framework: Historiographic Stereotypes and Dilemmas

The text deals with social assumptions that limited the political effects of the Serbian Constitution of 1888. The discussion is theoretically based on the approach that devotes full attention to the modernizing framework for the development of Serbian society and politics of the time. A comprehensive analysis of available literature led to partial criticism of certain entrenched positions on this issue, such as ideas about Western influences on the politics and development of the People's Radical Party, about „elite turning to the West”, etc.

Basically, the conclusion may boil down to the fact that the „peaceful coup” 1988–1889, referring to coming into force of the new constitution of Serbia, actually marked the beginning of temporary political domination of the radicals. All forms of power in Serbia (with the exception of the Regency) became controlled by the radicals. Regardless of formally proclaimed parliamentarism, a single-party „radicals' regime” was actually established in the country (1889–1892). That was made possible owing to the fact that on introduction of „pure” parliamentary system the social homogeneity of Serbian society could not help being transformed into a monopoly of the „people's party”, which expressed the interests of the vast majority of the population. In such circumstances, the king and other political parties were reduced to the level of minor appendages of the new „absolute power”. Just for these reasons the „arbitrary” Constitution of 1888 was doomed to failure. After all, due to this reason fierce political strife, that flared up in Serbia after 1892, was accompanied by a series of coups. On the political and social scene of Serbia, the young monarch, who aspired to personal power and who „grew wings” in mid-1890s, collided with the radicals' concept of „eternal' and undivided power.